

АБДУРАУФ ФИТРАТ МАЪНАВИЯТИМИЗ АСОСЧИСИ

Наманган вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи

ходими Давранова Малика

Фитрат (тахаллуси; асл исм-шарифи Абдурауф Абдурахим ўғли) (1886, Бухоро — 1938,4,10, Тошкент) — ёзувчи, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос ва сиёсатшунос олим, давлат ва жамоат арбоби. Биринчи ўзбек профессори (1926).

Мир Араб мадрасасида таҳсил кўрган. 1902—03 йилларда ҳаж сафари муносабати билан Туркия, Ҳиндистон ва Арабистон мамлакатларида, тахминан 1906—08 йилларда эса Марказий Россиянинг Москва, Петербург сингари шаҳарларида бўлган. Шундан кейин Фитрат ўқишни давом эттириш истагида Туркияга бориб, 1909—13 йилларда Истанбулда яшаган. Фитрат ўша вақтда Туркияда кучайган Ёш турклар ҳаракати таъсирида Туркиядаги бухоролик ёшлар ёрдамида «Бухоро таълими маориф жамияти»ни тузади. Жамият Бухоро ва Туркистон маорифининг олға силжишига доир муҳим ишларни амалга оширади.

Фитрат Туркияда таҳсил олиш, маърузалар ўқиш билан бирга самарали ижод ҳам қилган. 1909 йили Истанбулда унинг форс тилида ёзган «Мунозара», «Сайҳа» («Наъра») шеърый мажмуаси, 1912 йили эса «Сайёҳи ҳинди» («Баёноти сайёҳи ҳинди») асарлари нашр этилган. Кейинчалик Фитратнинг миллатчи, туркпараст ва исломпараст ёзувчи сифатида қораланишига сабабчи бўлган бу асарлар 20-аср бошларида Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракатининг норасмий дастури бўлиб хизмат қилган. Айниқса, «Мунозара» ва «Сайёҳи ҳинди» асарлари ёшлар дунёқараши кескин ўзгариши ва уларнинг жадиdlар сафига келиб қўшилишига сабабчи бўлган.

Фитрат ватанига қайтгач, Бухоронинг турли туманларида ўқитувчилик қилиб, жадиदчилик ғояларини кенг тарғиб этди. Ёш бухороликлар ҳаракатининг мафкурачиси ва ғоявий раҳбарларидан бирига айланди. 1915 йилдан эса Ёш бухороликлар ҳаракатининг сўл қанотига бошчилик қилди. 1917 йил февраль воқеаларидан кейин жадидларнинг Бухоро амирлигидаги аҳволи мураккаблашгач, Фитрат Самарқандга кўчиб бориб, «Хуррият» газетасида муҳаррир бўлиб ишлади (1917—18). Айрим маълумотларга қараганда, Фитрат шу йилларда «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти Эски Бухоро бўлимининг раиси ҳам бўлган. Колесов воқеаси (1918 йил, март)дан кейин эса Тошкентга кўчиб келган. 1919—20 йилларда Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонасида таржимонлик қилган, «Чиғатой гурунги» маърифий-адабий уюшмасини, шунингдек, «Тонг» журналинини ташкил этиб, ёш зиёлилар авлодини миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга киришган. «Тонг» журналининг шиори бўлган: «Мия ўзгармагунча бошқа ўзгаришлар негиз тутмас!» сўзлари Фитратнинг шу йилларда олиб борган фаолиятининг мақсад-моҳиятини тўла ифодалайди.

БХСР ташкил топиши билан Фитрат 1921 йилда маориф, 1922 йилда хорижий ташқи ишлар нозири, халқ хўжалиги кенгаши раиси, МИҚ ва Халқ нозирлари шўроси раисининг ўринбосари ва бошқа лавозимларда хизмат қилди. У шу даврда БХСР маблағи ҳисобига 70 нафар туркистонлик истикболли ёшларнинг Германияга бориб ўқиши, Бухорода Шарқ мусика мактабининг ташкил этилиши, фан ва маданият тарихига доир халқ қўлида сочилиб ётган ноёб қўлёзмаларни тўплашда ташаббускор бўлди. Фитратнинг саъй-ҳаракати билан Бухоро жумҳуриятида турк (ўзбек) тили давлат тили деб эълон қилинди; давлат театри ташкил этилиб, бу театрда ишлаш учун Тошкентдан М. Уйғур ва Чўлпон, вақф ишларини бошқариш учун эса М. Абдурашидхонов таклиф этилди (1921). Аммо 1923 йил июнда Москвадан Я. Э. Рудзутак бошчилигида келган комиссия Фитратни ишдан олиб, уни Россияга «чақириб олинган», деб эълон қилди ва Фитрат 1923—

26 йилларда Москвага бориб, Шарқшунослик илмий-текшириш институтида ишлади. 1926 йилнинг охири — 1927 йилнинг бошларида ватанига кайтган Фитрат 1937 йилда ҳибсга олингунига қадар Самарқанддаги Олий педагогика институти ҳамда Тошкентдаги Тил ва адабиёт институтида илмий фаолият олиб борди.

Фитрат ижодини шартли равишда 3 даврга бўлиш мумкин. Агар Фитрат 1909—16 йилларни ташкил этган 1-даврга жадид маърифатпарвари сифатида ижод қилган бўлса, 1917 йил Февраль инқилобидан кейин Москвага сургун қилингунига қадар бўлган 2-даврга хуррият ва мустақиллик ғоялари билан тўйинган асарлар ёзади (1917—23). Совет махфий хизматининг доимий назорати остида яшаган Фитрат ижодининг 3-даври (1923—37)да асосан илмий ва педагогик фаолият билан шуғулланади.

Фитратнинг адабий мероси бой ва ранг-баранг. У ёзувчи сифатида бадиий ижоднинг барча турларида қалам тебратибгина қолмай, ўзбек адабиётининг янги жанр ва турлар билан бойиши, шеър тузилишининг ислоҳ этилиши, реализмнинг теранлашиши, давр, жамият ва халқ ҳаёти билан боғлиқ муҳим ижтимоий муаммоларнинг ўзбек адабиётида бадиий талқин этилишига улкан ҳисса қўшди.

Шеърый ижоди. Фитрат ёзувчи бўлиб, адабий фаолиятининг дастлабки даврида асосан форс тилида ижод қилган («Сайҳа»). Фитратнинг бизга етиб келган ўзбек тилидаги шеърлари 1917 йил ва ундан кейинги даврга оид. Маълумки, Февраль инқилобидан кейин Туркистон халқларининг мустақилликка эришишлари учун бирдан-бир тарихий

имконият туғилган. Фитрат шу даврда халқни мустамлакачилик кишанларини парчалаб, истиклол учун курашга даъват этувчи шеърлар ёзишга киришган. Аммо анъанавий аруз вазни, унинг назарида, бундай замонавий ғояни ифодалаш, халқни оёққа қалқитириш ва сафарбар этиш кучига эга эмас эди. Шунинг учун ҳам Фитрат турк ва татар шеъриятларида шаклланган, ўзбек халқ оғзаки шеъриятида айрим унсурлари бўлган сочмани миллий адабиётимизга олиб кирди. Шоир «Юрт қайғуси» деб номланган бир шеър ва 4 та сочма ёзиб, уларда ҳуррият учун кураш ғоясини баралла куйлади. Фитрат мазкур сочмаларида Туркистонни ҳўрланган ва хорланган Она образида тасвирлаб, бу жабрдийда Онани зулм асоратидан халос этиш учун Амир Темур сингари жаҳонгирларга мурожаат этди, халқни эрк ва ҳуррият учун кураш майдонига даъват этди. У шу йилларда «Миррих юлдузига», «Шарқ», «Шоир» сингари шеърларини яратиб, уларда Туркистонни энди «қизил» мустамлакага айлантира бошлаган большевикларга ва улар барпо этаётган тузумга нафрат туйғусини ифодалади. Фитрат бармоқ вазнида ёзилган шу шеърлари билан халқ оғзаки шеъриятининг мулки бўлган бармоқни ислоҳ этиб, Чўлпон билан бирга уни ёзма адабиётга олиб кирди ва унга янги ҳаёт бағишлади. «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) шеърий мажмуасининг тузувчиси ва асосий муаллифи. Афсуски, Фитрат бу шеърларидан кейин шеърият соҳасида қарийб ижод қилмади.

Насрий ижоди. Ўтган асрнинг 10-йилларида сахна асари сифатида намоёиш этилган «Мунозара» Фитратнинг насрдаги илк асаридир. «Мунозара» ҳам, «Сайёҳи ҳинди» ҳам Фитрат публицистикасининг ёрқин намуналаридан. Фитрат кейинчалик ҳам ижтимоий, ҳуқуқий, маънавий ҳамда эстетик қарашларини ифодалашда публицистикадан самарали фойдаланди. Фақат 20-йилларнинг ўрталарига келибгина у «соф» насрий асарларни ярата бошлади («Қиёмат», «Меърож», «Оқ мазор», «Зайд ва Зайнаб», «Заҳронинг имони» ва б.). «Мунозара» ва «Сайёҳи ҳинди» асарларида кўтарилган миллий қолоқлик, диний фанатизм мавзуси 20-

йиллар учун ҳам долзарб аҳамиятга эга эди. Фитрат бу ҳикояларида диний сюжетлардан жаҳолат таъсирига қарши курашда фойдаланди. Бу асарлар, айниқса, 1930 йилда қайта ишлаган «Қиёмат» хаёлий ҳикояси ҳозирги ўзбек адабиётида фантастиканинг туғилиши ва шаклланишида миллий манба бўлиб хизмат этди.

Драматургияси. Фитрат 1916 йилдан бошлаб театр учун кўплаб асарлар яратди. Аммо унинг нафақат 1916—18 йилларда ёзган «Беғижон», «Қон», «Або Муслим», «Темур сағанаси», «Ўғизхон» сингари пьесалари, ҳатто 30-йилларда ёзган «Тўлқин» опера либреттоси (1934) ҳам бизга етиб келмаган. Маълумки, Фитратнинг 5 пардали «Беғижон» пьесасида деҳқонларнинг хон зулмига қарши кўтарган исёнлари тасвир этилган, «Темур сағанаси» пьесасида эса муаллифнинг «Юрт қайғуси (Темур олдинда)» сочмасидаги истиқлол учун кураш ғояси ўзининг бадиий тажассумини топган. Фитрат шу йилларда ёзган бошқа сахна асарларида ҳам тарихий ўтмишга мурожаат этганига қарамай, большевикларнинг Туркистонда олиб борган ғайримиллий сиёсатига фаол муносабат билдириб, зулм ва зўравонликка асосланган «янги тузум»ни кескин қоралаган. Фитрат ижодининг шу даврдаги етакчи мотиви — большевизмга қарши истиқлол учун кураш ғояси «Чин севиш» (1920) ва «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) пьесаларида, айниқса, ёрқин ифодаланган. Драматург Туркистонда Совет ҳокимияти йилларида содир бўлаётган фожиали воқеаларни Англиянинг мустамлакаси бўлган Ҳиндистонга кўчириб, инглиз мустамлакачиларига қарши курашаётган ҳинд ихтилолчи (истиқлолчи)лари сиймосида, маълум маънода, ўз ватандошлари образини яратди. Ж. Нерунинг эътироф этишига кўра, Фитратнинг бу асарлари ҳинд халқининг мустамлакачиликка қарши олиб борган курашига куч ва мадад берган.

Фитрат Москвадалик пайтида «Абулфайзхон» ва «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924), она юртига қайтганидан кейин эса «Арслон» (1926), «Шўриши Восе» («Восе кўзғолони», 1927), «Тўлқин» пьесаларини ёзди. Бу

асарлар орасида «Абулфайзхон» ўзининг шекспирона эпик кўлами билан алоҳида ажралиб туради. Мазкур пьеса асосида аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон салтанатининг таназзули (18-аср) натижасида Бухорода манғит амирларининг ҳокимият тепасига келишлари билан боғлиқ тарихий воқеалар ётади. Фитратнинг олис тарихий даврга назар ташлашдан мақсади «Подшолик қон билан суғорилган бир оғочдир, Қон оқиб турмаган ерда бу дарахтнинг қуриб қолиши аниқдир» деган «фалсафа» билан яшаган ва ўзи ҳам шу ғайриинсоний «фалсафа»нинг қурбони бўлган Абулфайзхон сингари қонхўр подшоларни тарих қаъридан олиб чиқиб, кўрсатишдир. Фитрат бу асари билан большевиклар тузуми 20-асрнинг Абулфайзхони — Сталинни яратиши ва унинг бепоён мамлакатни қонга ботиришини башорат этди. Шу маънода мазкур трагедия Фитрат зақоси билан яратилган халқни огоҳлантирувчи асардир.

«Абулфайзхон»нинг бадиий қиммати шундаки, Фитрат асарда шекспирона қабартма тип ва характерларни яратди, зулмга асосланган салтанат тожининг отадан болага ўтиб келиши натижасида пайдо бўлувчи қонли оқибатларни ҳаққоний тасвирлади. Фитрат бу асари билан ўзбек адабиётида трагедия жанрига асос солиб, мазкур жанрнинг асосий тамойилларини белгилаб берди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, 1991 йил 25 сентябрда Фитратга (вафотидан кейин) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти берилди. Бухоро шаҳрида Фитрат боғи ва уй-музейи ташкил этилди. Бухорода Фитрат ҳайкали урнатилган. Республикадаги бир неча мактаб, кўча ва хўжаликлар Фитрат номи билан аталди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев Н. Санъат тарихи. 2т.-Т.; «Санъат» 2001,
2. Қурбанова Й. Амалий санъат буюмларига бадиий ишлов беришда

турли

ранглардан фойдаланиш. БМИ. Тошкент – 2014, .

3. Садикова Н. Ўзбек миллий кийимлари: XIX–XX асрлар.

4. Маликова С.С. Тасвирий санъат тарихи. – Т., 2008.

6. Абдуллаев Н.У. Санъат тарихи. – Т.: «Ўқитувчи»

